

Arhimandrit dr. Policarp Chițulescu

Liturghiile românești tipărite de

Sfântul Antim Ivireanul

300 de ani de la apariția

Liturghierului românesc de la Târgoviște (1713)

Se împlinesc 300 de ani de la tipărirea *Liturghierului* de către Sfântul Antim, la Târgoviște. Apariția acestei importante cărți care a slujit de-a lungul timpului la Întruparea Cuvântului lui Dumnezeu în Euharistie ne prilejuiește câteva noi aprecieri, mai ales că această carte se află în uz până astăzi, în forma gândită și redată de ierarhul martir.

Traducerea textelor sfinte în limba română și introducerea limbii române în cult – câteva repere

Românii au utilizat limba română cu mult înainte de apariția tiparului pe teritoriul lor, dar situația politică internă și jurisdicția Patriarhiei Ecumenice asupra Bisericii românești au întârziat introducerea limbii naționale în cultul divin public. Primele încercări s-au făcut în secolul al XVI-lea, în Transilvania, prin tipăriturile diaconului Coresi, tipărituri care nu au beneficiat însă de rezultatele preconizate. Puținele exemplare păstrate din cărțile coresiene (care au avut o circulație limitată la zona transilvăneană) denotă un început temerar, dar departe de a inspira încredere ierarhilor și clericilor vremii, și aceasta mai ales din cauza contaminării cu ideile protestante. Printre tipăriturile românești apărute prin strădania lui Coresi se numără și *Liturghierul* (Brașov, 1570).

Arhimandrit dr. Policarp Chițulescu

Mănăstirea Antim

Tel.: 004/0314.178.078; Email: manastirea.antim@gmail.com

adresă: Strada Mitropolit Antim Ivireanul, nr. 29, sector 5, București,
Cod poștal: 040111

Introducerea limbii române în cultul divin public a început prin imprimarea unor texte parenetice, exegetice și cu caracter juridic, texte destinate utilizării în biserici și școli: *Pravila de la Govora*, 1640, *Evanghelia cu învățătură*, Bălgrad, 1641, *Carte românească de învățătură*, Iași, 1641 și 1643, *Evanghelia învățătoare*, Govora, 1642, *Învățături preste toate zilele*, Câmpulung, 1642, *Evanghelia învățătoare*, Dealu, 1644, *Șapte Taine*, Iași, 1644 etc. Prima carte de cult în limba română care s-a bucurat de o largă răspândire este *Noul Testament de la Bălgrad*, 1648. Ea a fost urmată de o altă carte necesară cultului, *Psaltirea de la Bălgrad*, 1651, a cărei prefată este un adevărat catehism ortodox¹.

Cel care a continuat și susținut curajos traducerea și tipărirea textelor în română a fost mitropolitul Ștefan al Țării Românești (1648-1653; 1655-1668). Efortul său de natură intelectuală și financiară, deopotrivă, a generat multă împotrivire, după cum el însuși mărturisește despre cei care se „înponcinșau și se scărbeau împotriva Păstorului lor” pentru îndrăzneala de „a mai fi dres rânduialele și de a le prepune rumânește”². El este primul care imprimă sau încuviințează tipărirea câtorva slujbe slavonești, dar cu tipicul și importante îndrumări în română, pentru a fi utilizate de preoți în biserici: *Pogribania preoților*, Târgoviște, 1650, *Mystirio sau Sacrament*, Târgoviște, 1651, *Târnosanie*, Târgoviște, 1652. Acestea li se adaugă voluminoasa *Îndreptare a Legii*, apărută tot la Târgoviște în 1652. Peste ani buni, în Moldova, după vrednicul Varlaam, un alt temerar – mitropolitul Dosoftei – va face un pas mult mai îndrăzneț: publicarea liturghiilor în românește. În 1679 a apărut la Iași *Liturghierul* tradus din grecește, după cum mărturisește chiar Dosoftei în prefată³.

Pentru a justifica actul său temerar, Dosoftei citează răspunsul patriarhului Antiohiei, Teodor Balsamon, la întrebarea lui Marcu, patriarhul Alexandriei, referitor la canonicitatea introducerii în cult a limbilor naționale, fapt întâmplat încă din secolul al XII-lea în Siria și în alte zone din Asia și Africa, unde limba greacă fusese abandonată în favoarea limbii locale. Cea de-a doua ediție a *Liturghierului*, apărută tot la Iași, în 1683, conține o notiță (f. 25v) ce invocă, pentru canonica apariție a respectivei cărți românești, binecuvântarea patriarhului Partenie al Alexandriei, aflat atunci în Moldova⁴.

¹ A se vedea studiul nostru *Considerații cu privire la importanța Psaltirii de la Bălgrad din 1651*. În: *Polychronion profesorului Nicolae-Şerban Tanașoca, la 70 de ani*. București: Editura Academiei Române, 2012, p. 135-142.

² Prefata la *Mystirio sau Sacrament*, Târgoviște, 1651. Apud: Bianu, Ion; Hodoș, Nerva. *Bibliografia Românească Veche*. Vol. I, p.182. De altfel, el este și cel care a rostit pentru întâia oară în biserică *Crezul* în română. Apud: Tugearu, Liana. *Miniatura și ornamentalul manuscriselor din colecția de artă medievală românească a Muzeului Național de Artă al României*. Vol. II. București: Editura Simetria, 2006, p. 292.

³ *Dumneazăiasca liturghie*. Iași, 1679, f.1-2.

⁴ Mitropolitul Dosoftei a publicat la Iași, imediat după *Liturghia* din 1679, alte câteva cărți în limba română: *Psaltirea de-nțales* (1680), *Molităvnic de-nțales* (1681), *Viețile sfinților* (începute în 1682 și terminate în 1686).

Cartea lui Dosoftei conținea – pe lângă unele rugăciuni și cazanii – rânduieli pe care le săvârșea doar arhieful, cum ar fi, de exemplu, slujba sfintirii antimiselor, resimțindu-se lipsa unui *Arhieraticon*.

După „*darul făcut limbii românești*⁵ de mitropolitul Dosoftei, eforturile de traducere a textelor sfinte vor fi continue la București. În tiparnația înființată de Varlaam, mitropolitul Ungrovlahiei, va apărea în 1680, sub supravegherea mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei, *Liturghierul*, însă doar cu tipicul românesc, căci, mărturisește mitropolitul: „*iar liturgia toată a o prepune pre limba noastră și a o mută, nice am vrut, nice am cutedat [...] pentru multe alte pricini ce m-au împins*⁶“. Totuși, bâtrânul mitropolit va fi primul care va imprimă în 1682, integral în limba română, pentru a se citi în biserici, *Evanghelia*, cu pericopele ordonate conform practicii grecești, după cele trei mari perioade ale anului liturgic: *Pentecostar*, *Octoih*, *Triod*. În 1683 va apărea, tot la București, *Apostolul*, tradus și el integral în română, având de asemenea conținutul rânduit conform anului liturgic. La Bălgrad se va tipări *Ceaslovețul* în 1687 și *Molităvnicul* în 1689, iar la București vor vedea lumina tiparului: monumentala *Biblie* (1688), *Evangelia greco-română* (1693) și *Psaltirea* (1694). La Snagov va apărea în 1697 *Evangelia românească*.

Un mare ostenitor pe calea redării cărților sfinte în limba poporului a fost episcopul Mitrofan al Buzăului (fost ucenic al mitropolitului Dosoftei). Opera sa cea mai importantă o constituie *Mineiele* din 1698, cu paremiile, sinaxarele și tipicul în română. Opțiunea pentru varianta slavo-română (de tranzitie, spre deplina românizare a slujbelor) va fi adoptată și pentru următoarele sale cărți apărute la Buzău: *Evhologhionul* (1699; 1701), *Octoihul și Triodul* (1700), *Pentecostarul* (1701), *Psaltirea* (1701) și *Liturghierul* (1702). Acestora li se va adăuga curând *Noul Testament* de la București (1703), imprimat de Sfântul Antim Ivireanul.

Un alt mare dascăl al introducerii limbii naționale în serviciul divin, oarecum umbrat de istorie, este episcopul Damaschin, care i-a urmat lui Mitrofan (†1703) în scaunul episcopal de la Buzău. Aceasta a tradus masiv în română textele sfinte, dar ele au fost publicate mult mai târziu, după moartea sa. Singura carte pe care a reușit să o imprime la Buzău este a doua ediție a *Apostolului* (1704).

Cel care a statoricit introducerea limbii române în cultul Bisericii noastre a fost Sfântul Ierarh Antim Ivireanul. El este cu adevărat creatorul limbii liturgice românești, păstrate până azi în cărțile de slujbă. După *Noul Testament* din 1703, el a imprimat și alte cărți de slujbă, dar slavo-române (*Antologhionul și Octoihul mic*, apărute la Râmnic în 1705). În 1706, Sfântul Antim a făcut să vadă lumina tiparului, în limba română, pentru prima dată în Țara Românească, tot la Râmnic, cele mai trebuincioase cărți liturgice: *Liturghierul și Molitvenicul*, tipărite în aceeași legătură sub numele grecesc de *Evhologhion*. Această nouă inițiativă a constituit pasul definitiv pentru consolidarea prezenței limbii române în cultul Bisericii noastre. Răspândirea rapidă a acestor două cărți în toate țările române,

⁵ *Dumnezăiasca liturghie*. Iași, 1679, prima filă a Prefaței.

⁶ *Svânta și dumnezăiasca liturghie*. București, 1680, f.5v.

datorată deosebitei primiri pe care a avut-o în rândurile preoțimii, va grăbi o a doua ediție, *Liturghierul și Molitvenicul* apărând de data aceasta ca volume distințe la Târgoviște, în 1713.

Să nu uităm că Sfântul Antim publicase mai întâi liturgia în limba greacă iar aceasta încă din 1697, în *Antologhionul* de la Snagov, text reluat în frumosul și elegant volum greco-arab imprimat tot la Snagov, în 1701, pentru ca în 1709 liturgia în greacă să fie inclusă și în *Serviciul bisericesc* apărut la Târgoviște. Menționăm faptul că, dintre liturghiile grecești amintite, doar *Liturghierul* greco-arab conține indicații tipiconale.

Întrucât *Liturghierul* românesc a apărut ca o carte de sine-stătătoare abîs în 1713, la Târgoviște, s-a crezut că aceasta ar fi prima liturgie românească imprimată de Sfântul Antim⁷.

Dat fiind că *Liturghierul* de la Râmnic (1706) avea să-i deschidă drumul *Liturghierului* de la Târgoviște (1713), ne propunem să prezentăm, în amănunt, contextul apariției acestui prototip din 1706, precum și pe ostenitorii săi.

Evhologhionul din 1706

La numai un an de la instalarea Sfântului Antim ca episcop la Râmnic, a apărut *Evhologhionul adepă M[o]l[i]tv[e]n[i]c acum întâi într-acest chip tipărit, și așezat după rânduiala celui grecesc* [subl. n.]. De la prima citire, titlul indică faptul că era pentru prima oară când apărea un volum cu structura celui de față, preluată după greci. Adică, pentru întâia oară *Liturghierul* se publica împreună cu *Molitvenicul* într-un singur volum, sub numele vechi de *Evhologhion*. Termenul de *Evhologhion* însemna culegere cu toate rugăciunile necesare sfintirii (îndumnezeirii) omului, inclusiv Taina Euharistiei (liturgia). Mai târziu, termenul de *Evhologhion* a fost asociat (mai ales de români) cu ceea ce înțelegem azi prin *Molitfelnic* (*Molitvelnic*), adică toate Sfintele Taine și alte rugăciuni, în afară de Liturghie.

La finalul *Evhologhionului* de la Râmnic se precizează și ediția grecească utilizată de editorii râmnicieni, supravegheata de vîădica Antim. Astfel, la pagina 453 citim următoarele: „*Însă să știi și aceasta că de vei cerceta pre amăruntul rânduialele și tălmăcirea acestui M[o]l[i]tv[e]n[i]c, și de vei potrivi cu niscare izvoade slovenești, veri de unde ar fi tipărite, și nu să va potrivi, să nu te priești îndată a defăima, căce noi am urmat M[o]l[i]tv[e]n[i]cului grecesc carele l-au tipărit Nicolae Glykis la anul de la H[ristos] 1691. Si după cât ne-au fost putința, și intru înțeles și intru rânduiale am așezat pre alocarea și adaos în tălmăcire pentru scurtarea limbii românești, aşijderea și la învățături și la rânduiale pentru prostimea preoților, și pentru mai lesnele lor. Iar cele ce nu s-au pus nici decum s-au lăsat unele pentru că sănt arhiești, iar altele pentru că nu le slujesc pre aceste locuri*”.

Cercetând *Evhologhionul* grecesc, ajungem la concluzii ce înălță multe îndoieri și presupuneri de până acum. Ediția grecească din 1691, imprimată la

⁷ Șerbănescu, N. Pr. *Antim Ivireanul tipograf*. În: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr. 8-9, p. 741.

Veneția, în Casa de editură a lui Nicolae Glykis, era, în acel moment, printre cele mai noi și mai accesibile ediții în greacă ale *Evhologhionului*, probabil și cea mai demnă de încredere, de vreme ce Sfântul Antim o utilizează (noi credem că a ales-o pe aceasta și pentru că era diortositatea de Ioan Avramie, cel ce avea să-i devină un foarte devotat prieten – existau ediții grecești anterioare celei din 1691 și chiar una apărută la un an după cea a lui Glykis, în 1692). De altfel, printre puținele cărți păstrate din biblioteca personală a Sfântului Antim sunt și opt mineie grecești (legate câte două), imprimate de același N. Glykis, între anii 1678-1685; lor li se adaugă o *Evanghelie*, imprimată în aceeași tipografie venețiană, în 1686, pe care ierarhul semnează în grecește: „*Anthimu, episkopu Râmniku*”⁸.

Apelul la cărțile grecești în defavoarea celor slave nu miră deloc, ele sunt scrise în limba originală a textelor liturgice, iar raportarea la „*Beséreca cea Mare*” și la „*Sveta Gora*” (cum apare în titlul *Rânduielii liturghiei*, încă din edițiile anterioare celor din 1706 și 1713) devine absolut firească. Deprinderea învățăturii de către Antim, încă din tinerețe, în mediul grecesc de la Constantinopol, influența cercului de învățăți greci de la curtea lui Brâncoveanu și neîncrederea față de cărțile slave, generată de numeroasele influențe apusene vizibile în cărțile mitropolitului Petru Movilă, preluate în parte și de reforma liturgică a patriarhului Nicon, au făcut ca ochii ortodocșilor să se îndrepte mereu spre cele două mari repere ale Ortodoxiei: Patriarhia Ecumenică și Muntele Athos.

Numele grecesc al tipăriturii de la Râmnec din 1706 – *Evhologhion*, urmat de varianta sa slavă, *Molitvenic* – i-a indus în eroare pe cercetători, făcându-i să nu observe și *Liturghierul* din acest volum sau să credă că *Molitvenicul* este un exemplar mai complet, deși, în acest caz, cele două lucrări formau împreună un volum. În vechea tradiție a Bisericii, *Evhologhionul* conținea și liturghiile. Cele mai vechi Evhologhioane cunoscute (sec. IV, VIII)⁹ confirmă prezența într-o singură carte atât a rânduielii euharistice (liturghia), cât și a celorlalte Sfinte Taine, însăși liturghia fiind, în fapt, Taina Sfintei Împărtășanii. Astfel, *Evhologhionul* de la Râmnec are următoarea structură: foaie de titlu + 6 file nenumerotate (cuprindând notița despre folosirea limbilor naționale în cult, prefața editorului și cuprinsul) + 12 pagini numerotate (*Rânduiala diaconiei*) + 190 de pagini numerotate (*Liturghierul*), la care se adaugă 453 de pagini numerotate (*Molitvenicul*)¹⁰. Cercetarea directă a mai multor exemplare din această tipăritură ne lămurește cum a fost ea realmente imprimată și difuzată. Din tipografie, *Evhologhionul* a ieșit ca

⁸ Chițulescu, Policarp, Arhim. *Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod*. București, 2011, p. 22-26. De ce oare Sfântul Antim nu a utilizat ediția greacă a *Evhologhionului* din 1692, apărută în casa de editură a lui Andrea Iuliano? Poate pentru că acesta publicase în 1687 o liturghie greco-latiană destinată unitiilor cu Roma? Neîncrederea se putea instala foarte ușor, momentele 1699 și 1701 nefiind deloc departe. Tot după ediția din 1691 a *Evhologhionului* a preluat Sfântul Antim textul grecesc introdus în *Liturghierul greco-arab*, publicat la Snagov în 1701.

⁹ Traduse și tipărite în limba română de diacul Ioan I. Ică în *Canonul Ortodoxiei I. Canonul apostolic al primelor secole*. Sibiu, 2008.

o carte destul de incomodă, voluminoasă, cu un titlu ce îngloba *Liturghierul* și *Molitvenicul*, așa cum făcea și ediția greacă din 1691 (cu toate acestea, cele două aveau paginație proprie, dar foaia de titlu comună). Această preluare directă este justificată de editori în notița de la pagina 453, reprobusă de noi mai sus. Fiind o carte de uz intens, posesorii/utilizatorii (preoții) au preferat să separe *Liturghierul* de *Molitvenic*, din rațiuni practice de mânuire și pentru a le proteja de uzură. Ce rost ar fi avut să stea pe sfânta masă și *Molitvenicul*, când preotul slujea liturghia? Ce rost ar fi avut ca preotul să ia cu sine, la căpătâiul unui bolnav, și *Liturghierul*, când el avea trebuință doar de *Molitvenic*? Astfel, fiecare slujitor le-a despărțit și le-a legat ca atare. Cele mai puține exemplare păstrate din *Evhologhionul* din 1706 sunt cele complete, în care avem la un loc *Liturghierul* și *Molitvenicul*; majoritatea exemplarelor au circulat aşadar separat, ca *Liturghier* și ca *Molitvenic*, foarte puține având foaie de titlu. Biblioteca Sfântului Sinod din București deține un exemplar complet, *Liturghier + Molitvenic*, care a circulat în Transilvania¹¹. Alături de acesta, Biblioteca Sinodală deține încă trei *Liturghiere* și un *Molitvenic* care au făcut parte, cândva, din *Evhologhionul* râmnicean din 1706¹². În niciun caz ele nu au fost tipărite separate¹³, cu foaie de titlu proprie – individualizarea a apărut după punerea lor în circulație. Astfel, cele trei Liturghiere

¹⁰ Și episcopul Damaschin (Dimitrie) Coravu credea că volumele au fost legate și distribuite separat, ca două lucrări distincte. Cu toate că el a descris, cu multe îndreptări, *Evhologhionul* de la Râmnec din 1706, adăugă eronat *Molitvenicul* din acest volum o prefață (7 file nenumerotate), acesta neavând, în fapt, decât 453 de file. Cele 7 file nenumerotate (foaia de titlu + 6 file) au fost situate doar la începutul *Evhologhionului* format din *Liturghier* și *Molitvenic*. Această eroare s-a produs din cauză că autorul nu a întănit un *Evhologhion* (Râmnec, 1706) complet, în care *Liturghierul* și *Molitvenicul* să fie alăturate, de aceea și spune: „cele două au fost, probabil, proiectate într-un singur volum”. A se vedea *Precizări și contribuții la Bibliografia Românească Veche*. În: Mitropolia Olteniei, XVIII (1968), nr. 9-10, p. 729.

¹¹ Cumpărat de Patriarhia Română în 1961 de la moștenitorii pr. dr. Gh. Ciuhandu.

¹² Conform însemnărilor marginale, toate exemplarele Bibliotecii Sinodale au circulat în Ardeal și Banat. Biblioteca Academiei Române deține, sub cota I 150A, opt *Liturghiere* și *Molitvenice*, majoritatea din Ardeal. La fel, Biblioteca Centrală Universitară din București deține un exemplar din *Molitvenic*, provenind din Ardeal. Apud: *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București*. București, 1972, p. 52; pentru Banat mai găsim menționat un exemplar conform Mureșanu, I.B. *Cartea veche bisericească din Banat*. Timișoara, 1985, p. 88; în Șcheii Brașovului se păstrează un exemplar complet al *Evhologhionului* care a circulat în Ardeal, conform Oltean, V. *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*. vol. II, Iași, 2009, p. 19; Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca deține două exemplare din *Molitvenicul* din 1706 care au circulat în Ardeal. Cercetarea circulației exemplarelor va continua.

¹³ Cum se presupunea în: Bianu, Ion; Hodoș, Nerva. *Bibliografia Românească Veche*. vol. I, București, 1903, p. 541-543, vol. IV, București, 1944, p. 220; Șerbănescu, N., Pr. *Antim Ivireanul tipograf*. În: *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIV (1956), nr 7-8, p. 731-732 și *Mitropolitul Antim Ivireanul 1716-1966*. În: Mitropolia Olteniei, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 782-784; Molin, Virgil. *Antim Ivireanul – editor și tipograf la Râmnec*. În: *Mitropolia Olteniei*, XVIII (1966), nr. 9-10, p. 832; Poenaru, Daniela. *Contribuții la Bibliografia Românească Veche*. Târgoviște, 1973, p. 180 (preia date incerte de la Coravu, D. op. cit.) etc.

scoase din *Evhologhionul* râmnicean, deținute de Biblioteca Sinodală, nu au foaie de titlu. Exemplarul de *Molitvenic* are atât foaie de titlu, cât și filele cu Pinaxul (cuprinsul) în care se regăsește și conținutul *Liturghierului*, chiar dacă el a fost scos și legat aparte. Mai mult, la pagina 190, ultima a *Liturghierului* (în toate variantele sale, separat sau nu de *Molitvenic*) apare cuvântul „Rându[jală]” anunțând titlul următoarei pagini, și, într-adevăr, *Molitvenicul* începe cu „Rânduiala la zioa dintâi când naște muierea pruncul”. Deci nu este întemeiată ideea că s-a renunțat în atelier la alăturarea celor două lucrări și că i-s-a pus fiecăreia o foaie de titlu și un cuprins (care nici nu ar mai fi corespuns realității). Acestea demonstrează încă o dată faptul că *Liturghierul* de la Râmnec din 1706 nu a fost tipărit decât legat cu *Molitvenicul*, după modelul grecesc citat.

După cum am arătat, *Evhologhionul* imprimat la Râmnec în 1706 a constituit pasul definitiv spre românizarea slujbei în biserică, prin introducerea în circulație a celor mai importante și mai utilizate texte liturgice în limba română: Sfânta liturghie și celealte șase Sfinte Taine, alături de slujbele ierurgilor, sinaxar etc. Acest demers venea după traducerea integrală în română și introducerea în cult, de către Sfântul Antim, a *Evangheliei* imprimată în două ediții, în 1693 și 1697 (greco-română), a *Noului Testament* din 1703, urmate de alte cărți de cult. Conștient de acest moment crucial, editorul a așezat pe prima filă de după foaia de titlu, precum mitropolitul Dosoftei în 1679, un argument scripturistic și canonic care îngăduia și justifica traducerea textelor sacre în limbile naționale. La Sfântul Antim argumentul este prezentat complet în română și reproduce limpede un verset din *Epistola I către Corinteni*, cap. XIV, 6 și un text din Balsamon, care se folosește de *Epistola către Romani*, cap. XXX, 29. Argumentul a fost reluat în *Evhologhionul* (*Molitvenicul*) din 1713 de la Târgoviște, dar nu și în *Liturghierul* din același an.

Prefața *Evhologhionului* de la Râmnec (1706) este adresată lui Antim, episcop de Râmnec, fiind semnată de ucenicul acestuia, Mihail Ișvanovici. El ne furnizează, în cuvântul său, date prețioase despre contribuția ierarhului la redarea textelor sacre în limba română, dar și în alte limbi decât greaca, precum araba: „în tot locul (au și în toată lumea) cunoscute ale tale ostenele și искусите căr[i] și roade sufletești ce ne-ai strâns ale Scripturii sfinte câte cu a mării sale chieftuiala căte cu a iubirii tale de Dumnezeu”.

Multe cărți au fost tipărite cu sprijinul financiar al ierarhului, iar *Evhologhionul* din 1706 a apărut și el la inițiativa lui Antim: „din dumnezeiasca râvnă ai fost pornit ca și această folositoare de suflete carte ce să numește Molitvenic, la lumină în limba noastră rumânească să o scoți pentru folosul de obște. Socotind iubirea ta de Dumnezeu cum că alalte toate ce s-au scos rumânește până acum spre trebuința preoților și norodului, au fost de folos foarte, iară încă și aceasta mai tare de folos ai socotit a fi [...] carea cum zic aceasta socotindu-o cu toată chieftuiala iubirii tale de Dumnezeu”. Același coeditor ține să sublinieze că Antim a făcut selecția cuprinsului volumului, apoi a supravegheat, tradus și corectat personal textul redat din greacă în română: „încă și cu indireptarea cuvintelor de pe greacie în limba noastră ai nevoie, și ai făcut multă osteneală de o ai aşzat, și încă căte nu s-au aflat

mai de nainte scoase rumânește de iznoavă le-ai tălmăcit, și așa precum să vede întocmită precum și mai sus am zis toată chieftuiala puind, poruncit-ai mie nevrednicului tău ucenic de o am tipărit [subl. n.]”. După cum se poate observa, au fost utilizate și texte mai vechi, deja traduse: „mai de nainte scoase rumânește”.

De bună seamă că Sfântul Antim a început lucrul la traducerea *Liturghiei* și a *Molitvenicului* înainte de a deveni episcop de Râmnec, dat fiind volumul mare de texte. El și ajutoarele sale s-au slujit probabil și de manuscrisele românești existente, dar cel mai sigur de tipăriturile slavo-române și grecești existente în epocă.

Comparând edițiile anterioare ale liturghiei cu cea din 1706, constatăm că varianta din *Evhologhionul* de la Râmnec reproduce tipicul românesc din ediția imprimată la București în 1680, apoi la Buzău în 1702, doar că, pe alocuri, în 1706 se dezvoltă și se clarifică unele îndrumări, pe lângă faptul că toate rugăciunile sunt redate integral în română¹⁴. Cu siguranță că Antim și ajutoarele sale au avut înaintea ochilor textul slavon pe care l-au comparat cu cel grecesc, atunci când l-au tradus în română. În schimb, cuprinsul edițiilor ulterioare *Liturghierelor* din 1706 și 1713 va fi diversificat, el fiind reluat amplificat în edițiile din secolul al XIX-lea și păstrat până în zilele noastre.

Subliniem din nou faptul că *Evhologhionul* din 1706 s-a bucurat de o deosebită receptare în rândul preoțimii române. Exemplarele păstrate (vezi nota 12) indică o pregnantă prezență și utilizarea sa în Transilvania și Banat, gradul de uzură a filelor volumelor confirmând, încă o dată, acest lucru.

Liturghierul din 1713

Devenit în 1708 mitropolit al Țării Românești, Sfântul Antim Ivireanul va continua și întări efortul de a impune limba română în cult. În acest sens, el va transfera tiparița, cu plăcile tipografice și restul utilajelor, de la Râmnec la Târgoviște unde va imprima deja, în 1709, prima carte, monumentalul *Serviciu bisericesc*. Dintre cele 21 de lucrări ieșite în intervalul 1709-1715 de sub teascurile tipografiei târgoviștene, 14 sunt tipărite integral în limba română¹⁵.

În mod sigur, epuizarea rapidă a ediției *Liturghierului* din 1706 a făcut ca mitropolitul să dorească reimprimarea ei într-o carte de-sine-stătătoare, mai practică. Textul acestui liturghier a fost îmbunătățit, în mare parte, rămânând până în zilele noastre în această ultimă formă dată de Antim.

Contextul apariției *Liturghierului* din 1713 a fost unul dificil, deoarece în 1712, în plină diortosire a lucrării, mitropolitul s-a aflat într-o grea cumpănanță:

¹⁴ Tipicul și rânduiala slujbei în sine constituie, în fapt, *Diataxis tis ierodiakonias* și *Diataxis tis Theia Litourgeias*, în formularea patriarhului Constantinopolului, Filotei Kokkinos (1351-1376), extinse în toată Ortodoxia prin tipăriturile grecești de la Veneția. Aceleași rânduieri au fost preluate în Ortodoxia slavă de Petru Movilă, prin Liturghile sale, dar cu amplificări explicative ale tipicului și, din păcate, cu multe influențe apusene, acestea făcând ușor de identificat manuscrisele liturgice ce au avut ca izvod tipăriturile moviliene.

¹⁵ Bădără, Doru. *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*. Brăila, 1998, p. 82-83.

conflictul cu domnitorul Constantin Brâncoveanu, în urma căruia era să-și piardă scaunul mitropolitan. După anevoieoașa și primejdiaoașa limpezire a lucrurilor, volumul a ieșit din tipar într-o formă elegantă, urmat, în același an, de **Molitvenic** (apărut tot în volum separat) și de încă trei lucrări.

Liturghierul din 1713 este de format în 4º (20 X 15 cm), tipărit în două culori, roșu și negru; are două pagini nenumerotate + 210 pagini¹⁶. Foaia de titlu are următorul conținut: *D[u]mnezeéștile și sfintele LITURGHII A celor dintru sfinti Părintilor nóstri alui Ioán Zlatoust, alui Vasílie cel Máre, și a Prejdeștenii, acum întâi tipărite. Întru al 25. de ani ai înălțatei Domnii aiprea Luminátului oblăduitóriu atoată Tára Rumânească, Ioánn Co[n]stantín B[râncoveanu] Basaráb Voevod, Cu tóată cheltuiála prea sfi[n]titului Mitropolít al Ungrovláhiei, kir Antim Ivireanul. În sfânta Mitropolie a Târgoviștii. La anul de la H[risto]s, 1713 [De Gheórghie Rádovici].*

Pe verso-ul foii de titlu sunt redate obișnuitele stihuri la stemă: „Asupra pecetii stihuri polítece, /A Tării Rumânești cu bună ferice”. De-o parte și de alta a stemei se află inițialele: „I[oan] C[onstantin] B[râncoveanu] V[oievod] D[omn] O[blăduitor] T[ării] R[omânești].”

Sub stemă se află versurile: „Acést sémn al crucii ce córbul ivéște/ d[o]mnlui Constanțin H[risto]s îl gătěște/ Să-i fie spre páză cu bună voíre,/ Si să-l îndelunge întru stăpânire”. Versurile se regăsesc pentru întâia oară în **Acatistul** imprimat la Snagov în 1698, apoi în alte două tipărituri apărute la Târgoviște – **Octoihul** (1712) și **Evhologhionul** (1713).

Fără să mai aibă un cuvânt înainte și nici argumentul pentru canonicitatea redării textelor sacre în limba națională, volumul se deschide direct cu: - *Pínax adecă însemnare de céle ce să află într-această liturghie; - Învățătură, cum să căde a sluij diaconul cu préotul, la vecérnia cea máre, la Utr(e)ne, și la liturghie; - M[o]jlitvele Vecérniei; - Rânduiála Utr[e]nii; - Rânduiála D[u]mnezeéștii liturghii, a lui Zlatoust; - D[u]mnezeiásca liturghie a celui dintru sfint[i]i Părintelui nostru Ioann cu rostul de aur; - D[u]mnezeiásca liturghie A márelui Vasílie; - Învățătura d[u]mnezeéștii liturghii a prejdeștenii cu slujba vecérniei ce să fáce în sfântul și márele póst; - D[u]mnezeiásca liturghie, a prejdeștenii; - Otpusturile prázdnicolor*

¹⁶ Ne slujim de exemplarele **Liturghierului** păstrate în colecțiile Bibliotecii Sfântului Sinod. Exemplarul I studiat de noi prezintă greșeli de numerotare astfel: pagina 13 are numărul 2, exact ca în 1706, unde este o altă numerotare; este oare posibil ca în 1713 să se fi folosit placa din 1706, fără să se fi schimbat cifra paginii? Totuși, paginile merg corect în continuare cu numerotarea. Între pagina 45 și 46 a fost intercalată o pagină nenumerată conținând o gravură cu *Deisis*, semnată *Ursul*, cu toate că de celealte pagini cu gravuri s-a ținut cont la paginare, de pildă gravura cu Sfântul Vasile se află între paginile 118 și 120, la pagina 119 (în exemplarele II și III consultate de noi, se regăsesc greșelile de la paginile 13 și 45-46, dar gravura cu Sf. Vasile nu este numerotată, ci intercalată între paginile 118 și 119). Mai departe, exemplarul I are la pagina 121 numărul 120, 122 e trecută drept 121, urmează corect 123, apoi pagina 124 are trecut greșit numărul 123; pagina 125 este trecută cu 124 și paginația merge greșit în continuare. Exemplarele II și III nu au greșelile de la pagina 121. De fapt, liturghierul ar fi trebuit să aibă 213 pagini. În 1706 nu există astfel de greșeli de numerotare.

celor *D[o]mnești; - Otpusturile peste săptămână; - Văzglașeniile în zioa sfintelor Păști la Canón, după fiește cérē (sic) peasnă; - Rugăciunea colívelor; - Rugăciunea sălcii; - Rugăciunea la bl[agosl]vénia cărnurilor, - Rugăciunea la gustáre strugurilor, - Si ecténiile cesă zic la mórti.*

Mențiunea din titlu – *acum întâi tipărite* – se referă, credem, la faptul că la Târgoviște, sub mitropolitul Antim, liturghiile apăreau pentru prima dată într-un volum aparte¹⁷. Acest fapt întărește din nou ideea că în 1706, la Râmnic, **Liturghierul** nu a ieșit din tipografie în volum separat de **Molitvenic**.

Cuprinsul **Liturghierului** din 1713 corespunde întocmai celui din 1706, cu excepția „ectenilor ce să zic la morti”, care în 1706 erau incluse în slujba parastasului din **Molitvenicul** inclus în colligatum. Ordinea slujbelor este preluată direct după **Evhologhionul** editat de Nicolae Glykis în 1691, la Venetia, sărindu-se, însă, peste slujbele pe care le săvârșește doar arhiereul, fiind lăsate deoparte și alte rugăciuni care *nu se obișnuiau prin părțile noastre* (de exemplu: rugăciunea de hirotesie la acordarea a diferite slujiri în Patriarhia ecumenică).

Pentru a ilustra evoluția **Liturghierului** tipărit în 1713, din cel de la Râmnic, tipărit în 1706, vom semnala în continuare unele îmbunătățiri/diferențe între cele două ediții¹⁸. Astfel, am ales pentru comparație câteva texte. Dintr-o început, subliniem că tipicul scris cu roșu, adică mișcările după care se derulează sfânta slujbă, corespunde în cea mai mare parte celui din **Evhologhionul** grecesc (Venetia, 1691). Vom arăta însă că traducerea lui, ca și cea a rugăciunilor, a fost îmbunătățită/dezvoltată de la ediție la ediție.

Sfântul Antim a preluat întocmai cele mai multe texte din ediția lui Glykis, fapt vizibil chiar din păstrarea referințelor tipiconale specifice slujirii catedrale/mănăstirești: „iar déca sosește vremea, (préotul) să meargă să ia blagoslovenie de la cel mai mare” (egumen sau arhiereu) (p. 46); în aceeași slujire catedrală, mai fastuoasă, se înscrise și cântarea antifonică, la două strane, de care nu se pomenește în 1680 sau în 1702, ci doar în 1706 și 1713 (p. 183-184), lucru

¹⁷ În schimb, pe foia de titlu a **Evhologhionului** (Molitvenicul) de la Târgoviște din 1713 apare scris: „acum a doua oară tipărit după rânduiala celui grecesc”, prima apariție fiind cea de la Râmnic, din 1706, împreună cu **Liturghierul**.

¹⁸ **Slujebnicul** lui Petru Movilă apărut la Kiev în 1639 va fi citat în continuare ca **Movilă**, 1639. Înem să mulțumim aici, în mod special, doamnelor profesoare Cătălina Velculescu și Zamfira Mihail pentru faptul de a fi dăruit Bibliotecii Sfântului Sinod un excellent facsimil al prețiosului **Slujebnic** kievean din 1639, fără de care nu puteam întreprinde analiza de față și adăugăm că tot celor două erudite cercetătoare le revine meritul de a fi subliniat în ultima vreme influența **Slujebnicului** lui Petru Movilă asupra liturghierelor noastre; **Liturghierul** de la Dealu, din 1646, va fi pomenit ca 1646, cel de la București, din 1680, va fi citat ca 1680, **Evhologhionul** grecesc de la Venetia, din 1691, ca 1691, cel de la Buzău, din 1702, va fi redat ca 1702; cel de la Râmnic, apărut în 1706, împreună cu **Molitvenicul**, sub numele de **Evhologhion**, va fi menționat ca 1706, iar **Liturghierul** de la Târgoviște, din 1713, ca 1713. Am menționat simplu **Antim**, atunci când observațiile pe text sunt valabile pentru ambele ediții antimiene (1706 și 1713).

greu de realizat la o biserică de enorie, dar fapt obișnuit la mănăstiri (catedralele episcopale sau mitropolitane erau mănăstiri). La *Vohodul mic* diaconul este îndemnat să meargă la arhiereu sau la egumen să le dea să sărute Evanghelia, dacă aceștia vor fi de față. Totuși, am observat că ediția lui Glykis pomenește doar de egumen, în timp ce *Liturghia* din 1646 amintește de arhimandrit sau de egumen; cele din 1680 și 1702 vorbesc și de arhiereu (la fel ca în *Movilă*, 1639), iar cea din 1713 preia întrutotul 1680! Aceste indicații specific monahale nu sunt inutile, având în vedere că mănăstirile și schiturile erau numeroase încă din vremea aceea. La ecenia întreită, în 1691 se face referire la „*frații acestei sfinte mănăstiri*”, iar Antim a redat prin „*frații sfântului lăcașului acestuia*” (ca și cum ar fi fost vorba de o comunitate monahală).

Ne îngăduim aici o scurtă și directă privire comparativă asupra textelor liturgice din edițiile 1706 și 1713¹⁹, deși, de-a lungul întregului studiu, raportarea la cele două lucrări este inevitabilă.

Chiar titlul care deschide seria de îndrumări asupra săvârșirii sfintei liturghii a suferit transformări. Dacă în 1706 era: *Rânduiala sfintei și dumnezeastii liturghii care iaste* aşa în Beserica cea mare, și la S[ve]ta Gora (p. 33), în 1713 s-a reformulat astfel: *Rânduiala sfintei și dumnezeestii liturghii care să face* aşa în Beserica cea mare, și la S[ve]ta Gora (p. 46).

Șirul Rugăciunilor începătoare se deschide în 1706 cu Împărate ceresc și continuă cu Sfinte Dumnezeule: Împărate ceresc, Mângâietorule, Duhul adevărate [...]. Sfinte Doamne, Sfinte Tare, Sfinte fără de moarte [...] (p. 34). În 1713 rugăciunile sună astfel: Împărate ceresc, Mângâietorule, Duhul adevărului [...] Sfinte Dumnezeule, Sfinte Tare, Sfinte fără de moarte [...] (p. 47). Varianta a doua este până azi în uz. Pregătirea slujitorilor pentru dumnezeiasca slujbă se deschidea în 1706 cu sfatul: „Preotul carele va să săvârșască dumnezeiasca liturghie... să nu aibă nimică scârbă spre nimeni” (p. 33), iar în 1713 îndemnul se clarifică: „Preotul carele va să săvârșască dumnezeiasca liturghie [...] să nu aibă ceva asupra cuiva [...] (subl. n.)” (p. 46).

La îmbrăcarea poiasului (brâului), stihul din Psalmul XVII, 35 – „au pus nevinovată calea mea” – din 1706 a fost modificat în 1713 astfel: „fără prihană calea mea”.

Binecuvântarea mare, care marchează începerea Sfintei liturghii, folosește în 1706 articolul posesiv-genitival pentru toate cele trei Persoane ale Preasfintei Treimi, în timp ce în 1713 acesta a fost înălțat înainte de „Tatălui”, obținându-se: „*Blagoslovită e împărăția Tatălui și a Fiului și a Sfântului Duh*”.

La Ecenia Mare: - la cererea a treia, termenul grecesc *evsthatias* a fost redat în 1706 cu „*bună tocniarea sfintelor lui Dumnezeu beserici*”, iar în 1713 cu: „*bună starea*”, în sensul de statonie, pentru termenul din urmă s-a și optat în *Liturghierul* din 2012; - la cererea a patra, termenul grecesc *evlavias* a fost tradus

¹⁹ Pentru termenii grecești, recurgem la *Evhologhionul* de la Veneția, din 1691, un exemplar al acestuia fiind identificat recent, cu ocazia cercetării de față, și în Biblioteca Sfântului Sinod.

diferit: „[...] pentru ceia ce cu credință și cu bună cuviință” (în 1706) / „**bună cucernicie**” (în 1713), [...] întră într-[j]nsa [...].” Azi este redat întocmai, prin *evlavie*; - la cererea a unsprezecea, cuvântul grecesc *tlipseos* a fost tradus în 1706 cu „*scârba*”, iar în 1713 cu „*necazul*” [subl. n.], aşa rămânând până astăzi.

Unele expresii au fost lăsate în slavonă, ca de pildă: „*Premudrost prostī!*” (Înțelepciune, drepti!); de asemenea i se spune preotului ce să facă atunci când se sfârșește „*Ninea*”, adică strofa care a început cu *Slavă Tatălui* [...]; Fericirile sunt redate cu numele de „*Blajenii*”, iar unele cântări au păstrat numele grecesc – de pildă, când textul tipicului se referă la *Sfinte Dumnezeule*, i se spune *Aghios* („iar cântându-se *Aghios*, preotul cetăște rugăciunea”).

Uneori, aceleași cuvinte prezintă mai multe grafii, lucru firesc, având în vedere nesiguranța terminologiei teologice/bisericești în limba română, fiind momentul în care aceasta începea să se fixeze. După rugăciunea *Cântării celei întreit sfinte*, în 1713 tipicul spune: „iar dacă să sfârșaște rugăciunea aceasta [...]” și câteva rânduri mai jos: „iar după ce să fărșaște *Aghios* [...]”; în 1706 se folosește „*săvârșaște*”, apoi „*sfârșaște*”. Chiar în interiorul aceleiași ediții, din 1713, o indicație tipiconală comună liturghiilor Sfântului Ioan și Sfântului Vasile poate fi redată cu expresii sinonime: „[...] și merg pre din dosul (p. 70) / pre dinapoa (p. 123) sfântului prestol”. Aceeași situație și la rugăciunea *Cântării* întreite: „*Dumnezeul cel sfânt carele pre sfinti odihnești*” (*Liturghia Sfântului Ioan*, p. 72) / „*carele intru sfinti odihnești*” (*Liturghia Sfântului Vasile*, p. 125). La Rugăciunea Heruvicului, în *Liturghia Sfântului Ioan*, cuvântul *pofte* a fost înlocuit, în *Liturghia Sfântului Vasile*, cu o veche și frumoasă formă românească a sa: *pohte* (p. 134).

Topica a fost îmbunătățită pe alocuri: în 1706 avem la slujba Vecernei, ecfonisul care încheie Ecenia cererilor: „Că bun și de oameni iubitoriu Dumnezeu ești [...]”, în 1713 el fiind reformulat în: „Că Dumnezeu bun și iubitoriu de oameni ești [...]”. Interesant este că în 2012 s-a preferat o variantă mai apropiată de 1706.

În ediția din 1713, unele cuvinte au formă dublă, dar nu întâmplător utilizată; de pildă, când se referă la *steluță* ca obiect liturgic de așezat deasupra sfântul disc, 1713 spune *zveazzdă*. Când este redat versetul din *Evanghelia după Matei*, II, 9 se zice: „[...] și viind steaua, au stătut deasupra unde era Pruncul” (p. 60). Pentru sf. disc, 1713 a preluat în română, ca și slavona, cuvântul grecesc *discos*. Alteori, 1713 folosește alăturat forme slavone și grecești pentru a denumi același obiect: „iară preotul cădind *Văzduhul sau aerul* [...]” (p. 61), dar utilizează și cuvântul *acoperământ* în rugăciunea: „Acoperă-ne pe noi cu acoperământul aripilor Tale [...]” (p. 61). Alteori, avem *Aerul* sau *Procovățul* (la împărtășirea creștinilor). Tot alternativ este utilizată și forma *slavă* sau *mărire*²⁰. Atunci când se face începutul slujbei, se rostește: „*Blagoslovit e Dumnezeul nostru*”, dar este folosit și verbul *a binecuvânta* când se citează Psalmul 133, 2: „*Râdicați mâinile voastre la cele sfinte și bine cuvântați pe Domnul*”. Sensul acestor verbe este mai clar în Rugăciunea Amvonului: „*Cel ce bl[aj]g[oslo]vești pre ceia ce bine te cuvînteață D[oa]jmne [...]*”.

²⁰ Utilizare controversată în textele liturgice românești. A se vedea studiul pr. Paraschiv Angelescu – *Slavă și Mărire*. București, 1939.

Același obiect poate avea mai multe denumiri; putem considera aceasta o urmare a nesiguranței limbajului liturgic în formare sau o dorință de diversificare a sa. Atunci când se referă la ușile împărătești, găsim în 1706 și 1713: *sfintele uși, dverile cele mari, dvera cea mare, sfânta dveră, sfânta ușă, ușa cea împărătească, sfintele dveri*. Când vorbește despre cei ce dau răspunsurile în biserică, Antim îi numește: *strana, cântăreții, cetețul, corul, cei de afară*. Oricare ar fi motivația utilizării acestor forme, limbajul se înviorează și contribuie la evitarea rutinei pe care o creează, uneori, un tipic.

Ecfonisul care încheie Ectenia mare la *Liturghia Sfântului Ioan*: „*Că Tie se cuvine toată mărireia [...]*” este redat la încheierea Rugăciunii I pentru credincioși, în aceeași liturghie, prin: „*Că Tie se cade toată mărireia [...]*; *Liturghia Sfântului Vasile* încheie Ectenia mare prin: „*Că Tie se cade toată mărireia [...]*”.

Îndemnul care anunță citirea Evangheliei în 1706 sună astfel: „*Cu preaințelepciune direaptă [...]*”; el a fost reformulat în 1713 în: „*Cu înțelepciune direaptă [...]*”.

La Rugăciunea Heruvicului, în 1706 verbul: „[...] și să lucrez cu sfîntenie sfântul și prea curatul tău trup [...]” a fost înlocuit în 1713 cu unul mai clar ca sens: „[...] și să jărtvesc sfântul și prea curatul tău trup [subl. n.]”.

Dorim să subliniem fidelitatea lui Antim față de tipicul athonit care până azi este în uz la mănăstirile din Sfântul Munte, în timp ce la noi s-a mai alterat. De exemplu, cădirea mică de dinaintea citirii Evangheliei este așezată corect după Apostol, nu în timpul citirii lui, când clinchetul clopoțelor poate acoperi vocea cetețului. În plus, această cădere avea loc doar în altar. De asemenea, dialogul dintre preot și diacon, în care diaconul cere binecuvântare pentru citirea Evangheliei, se desfășură în altar, în taină.

Unele propoziții au fost preluate eliptic, întocmai ca în greacă, fără predicator. La ecenia celor chemați avem: „*Câți sănteți chemați ești, ca nime din cei chamați [să nu rămână]. Câți sănteți credincioși [...]*”.

După sfintirea darurilor (Epicleza), în 1706 avem rugăciunea: „*Încă ne rugăm, pomenește Doamne toată episcopia pravoslavniciilor carii cu direptate îndirepează cuvântul adevărului*”, iar în 1713: „[...] acelora ce drept învață cuvântul adevărului [...] [subl. n.]”, formă păstrată până azi.

Reproducem un fragment din *Troparul Sfântului Ioan Gură de Aur*, așa cum apare el în 1706, la sfârșitul liturghiei sfântului, pentru că aici este prima oară când el apare în limba română în Liturghier: „*Rostul tău ca niște aur străluci dar de lumină a toată lumea, că nu căștigaș lumii vistierie de iubire de argint ci cu smerita înțelepciune ne arătaș noao cele din nălțime și cu cuvintele tale ne învățăș [...]*”. Ediția din 1713 aduce o îmbunătățire evidentă acestui frumos tropar, variantă apropiată de cea de azi: „*Din gura ta ca o văpae de foc strălucind darul, lumea au luminat, nu ale iubirii de argint vistierii lumii căștigând, înălțimea gândului smerit noao ne-au arătat, cu cuvintele tale învățându-ne [...]*”.

Cele câteva exemple (ele pot continua) reliefiază o îmbunătățire a textului *Liturghierului*, cu tendința de diversificare și de clarificare a limbajului. În plus, se

poate vedea că dacă 1713 preia tipicul din 1680, gata tradus în română, și îl dezvoltă discret, cu lămuriri suplimentare, meritul liturghiei din 1713 este de a fi tradus din nou toate rugăciunile în românește, lucru dificil și riscant, având în vedere situația mitropolitului Dosoftei a cărui limbă avea doar valoare poetică, nereușind să se impună ca atare în spațiul liturgic românesc.

Ce aduce nou *Liturghierul* lui Antim din 1713 față de edițiile anterioare²¹

Structura *Liturghierului* lui Antim este diferită de cea a edițiilor care au apărut până la el. Dacă în edițiile 1646, 1679, 1680 și 1702 se începe cu liturghiile și se încheie cu Laudele, Antim așează slujbele în succesiunea lor firească din cult: mai întâi Laudele apoi liturghiile. Varianta lui Antim (preluată după cea grecească/athonită) se regăsește și în *Movilă* 1639; aceasta se menține până azi în *Liturghier*.

La finalul Utreniei, Antim a așezat incipitul stihirilor care trebuie să se cânte la strană și redă în formă completă două tropare ale Învierii, care se cântă când sunt de rând glasurile 1, 2, 4 și 8 sau 3, 5, 6 și 7. Aceste lucruri nu se află în 1691 și nici în variantele imprimate până la Antim. De asemenea, indicația cum că, după Utrenie, urmează citirea Ceasului I (p. 45) nu se află nici în ediția grecească, nici în cele slavo-române.

La slujba Proscomidiei, Antim a așezat „*Închipuirea sfântului discos*”, numai că așezarea miridelor pe sfântul disc este diferită de indicațiile grafice din celelalte ediții românești. În privința miridei Născătoarei de Dumnezeu, deși a fost tradusă corect din grecește așezarea pe disc în „*dreapta agnețului*”, în desen mirida apare în dreapta preotului, nu a agnețului, cum corect este dispusă în edițiile 1646, 1680, 1702. Dreapta agnețului fiind confundată cu dreapta preotului, sub mirida Născătoarei le găsim și pe cele ale celor nouă cete de sfinți. Interesant este că și *Movilă* 1639 așează miridele invers, astfel, în dreapta agnețului apar mirida Născătoarei și a celor nouă cete de sfinți, când ele ar trebui să stea de-o parte și de alta a agnețului. Acest fapt curios de la *Movilă* a fost îndreptat de edițiile de la noi (1646, 1680, 1702), aşadar, ele nu au reprobus fără o minimă prelucrare varianta slavonă, nici măcar 1646. Putem gândi că gruparea miridelor sfinților la un loc nu a fost neapărat o eroare la *Movilă* și Antim, pentru că mirida Născătoarei de Dumnezeu poate sta foarte bine alături de cele ale celor nouă cete de sfinți, ea fiind cea mai sfântă dintre oamenii care s-au sfințit.

Atunci când menționează a căta prescură se ia și ce miride se scot din ea, Antim este mai explicit, în timp ce edițiile 1680 și 1702 sunt mai eliptice.

La mirida a patra, lista mucenicilor pomeniți este mai lungă decât în 1691. Antim a adăugat lângă Sfântul Teodor Tiron pe Sfântul Teodor Stratilat, preluând din

²¹ În analiza comparativă de mai jos, ne-am referit, în principal, la edițiile din Valahia, de aceea nu vom include edițiile lui Dosoftei (lași 1679 și 1683); se pare că, în afara argumentului pentru slujirea în limba națională, Sfântul Antim nu s-a orientat deloc după această ediție în ceea ce privește textul sau limbajul liturgic, ca și în cazul *Rânduielii Diaconstivelor* imprimate la Bălgad în 1687.

1680 și 1702. Movilă 1639 nu-l menționează, dar are lungi șiruri de sfinți slavi locali. De ce numai în edițiile românești a fost inserat acest al doilea Teodor, un sfânt militar? E vorba de o tradiție/evlavie locală? – Rămâne de văzut²².

Pomenirile de la Vohodul mare sunt mai multe în 1713 decât în 1691, dar mult mai puține față de Movilă 1639.

Sfita²³ (felonul) preotului se ridică în față și se prindea de doi nasturi mici, pentru a nu-l incomoda pe acesta la mâini, mai ales la Proscomidie și la Vohodul Mare; obiceiul este păstrat de greci până azi.

Mărturia credinței sau *Crezul* vede lumina tiparului într-o nouă traducere, prin *Liturghierul* lui Antim, variantă care s-a impus până azi în Biserică. Răspunsul la îndemnul „Să mulțumim Domnului” este în *Liturgia Sfântului Ioan*: „Cu vrednicie și cu dreptate”, formă scurtă păstrată până azi de greci, dar doar la *Liturgia Sfântului Vasile* se află o formă amplificată a imnului, regăsită astăzi în ambele liturghii.

Momentul central din sfânta liturghie este Anaforaua, care culminează cu sfintirea pâinii și a vinului în Trupul și Sângele lui Hristos, prin invocarea Sfântului Duh (Epicleza). Între răsăriteni și apuseni au existat diferite dispute despre acest moment sfânt. Apusenii pretindeau că pâinea și vinul se sfîntesc la cuvintele: „Luăți, mâncăți [...] Beți dintru acesta toți [...]”, iar răsăritenii afirmau că pentru sfintire este necesară invocarea Sfântului Duh. Viziunea catolică asupra acestui moment s-a strecurat și în unele liturghiere ortodoxe. Astfel, în Movilă 1639 găsim indicația ca preotul să țină mâna dreaptă cu semnul binecuvântării și să arate aşa spre pâine și vin când rostește cuvintele: „Luăți, mâncăți [...] Beți dintru acesta toți [...]”, apoi urma și invocarea Sfântului Duh. Ni se pare că dorința mitropolitului Petru Movilă a fost aceea de a împăca, printre-un compromis, părțile... Greșeala aceasta a fost preluată mai târziu în *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei²⁴. Așa cum am afirmat deja, românii au cunoscut și preluat textele din Movilă, 1639, dar au îndreptat abaterile²⁵. Liturghierele direct inspirate din Movilă, 1639 sunt: Dealu, 1646, București, 1680 și Buzău, 1702, dar ele au evitat cu grijă influențele catolicizante. Varianta moviliană se află în liturgia greco-catolică, astfel încât aceeași indicație din Movilă, 1639, privitoare la binecuvântarea darurilor, se va regăsi în ediția greacă apărută la Veneția, în 1687. Evhologhioanele grecești nu conțin indicația discutată de noi, cea din Movilă, 1639.

²² Remarcăm faptul că, la finalul celor nouă cete de sfinți, în ediția buzoiană din 1702 apare, pentru prima oară în liturghile românești, un pomelnic tipărit. Este vorba de „*Pomelnicul Marelui paharic Ţerban, ctitorul ce au făcut [...] liturghiile*”. În cadrul Liturghiei Sfântului Vasile, același pomelnic este așezat după Epicleză. Obiceiul este întâlnit adesea în cărțile slave, la ecclenii pentru conducători, unde sunt enumerați toți membrii familiei domnitoare, vii și adormiți.

²³ Unii cercetători au citit sfânta în loc de sfita, însă sfita este o altă denumire liturgică pentru felon.

²⁴ Ms. rom. 1790, Biblioteca Academiei Române, f. 29v.

²⁵ Concepția mitropolitului Petru Movilă privitoare la Epicleză (reflectată în Slujebnicele tipărite de el și exprimată și în *Mărturisirea ortodoxă*) a fost corectată de Sinodul de la Iași (1642). A se vedea în acest sens: Păcurariu, Mircea, pr. prof. *Cultura teologică românească*. București, 2011, p. 111.

În privința *Însemnării pentru sfârâmarea Sfântului Agneț* (p. 104), trebuie să spunem că Antim urmează tradiția liturghierelor românești, dar o dezvoltă cu lămuriri suplimentare, foarte necesare bunei slujiri în biserică. Întâi, menționăm că nu am regăsit textul în 1691 și nici desenul specific „pentru cum și cu ce părți din Sfântul Agneț se cade a cumineca preotul”. Textul se găsește în Movilă, 1639, apoi în 1646, 1680 și 1702. În schimb, desenul se află doar în 1680 și 1702²⁶ și la Antim (nu și în Movilă, 1639). Astfel, după sfintirea darurilor la Epicleză, preotul nu mai are voie să toarne vin în potir, ci puțină apă călduță. Interdicția este exprimată în 1680 (f. 39v) și în 1702 (f. 41v) astfel: „iar mai pre urmă să nu mai torni (în potir) nimic nici de cum [...]”, dar Sfântul Antim simte nevoie unei spuse mai clare și mai categorice: „Că după ce să săvârșesc sfintele, n-ai voe, nici să îndrăzneștiarea cumva să mai pui vin în sfântul potiru [...] [subl. n.]”.

Dacă Movilă, 1639 îi rânduiește preotului, când se împărtășește, să guste doar o dată din potir (la fel preia și *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan, f. 40), liturghile slavo-române se conformează, ca și Antim, tipicului grecesc care prevede ca preotul să guste de trei ori din potir:

Evlavia, grija și râvna Sfântului Antim pentru Sfânta Împărtășanie (însuși Trupul și Sângele Mântuitorului Hristos) l-au făcut să adauge niște sfaturi interesante și practice, privitoare la felul cum trebuie să-i împărtășească preotul pe creștini și cum să fie ajutat la aceasta de diaconi sau de grămăticii bisericii. Astfel, când ieșea „înaintea ușii cei împărtășești” cu potirul, două ajutoare trebuia să țină întins sub potir „Aerul sau Procovețul cel mare [ștergarul] pentru ca nu din vreo întâmplare să pice ceva jos, și preotul carele sluiaște ține sfântul Potiru cu alt Procoveț deasupra Aerului celui întins [...] și îi cuminecă zicând la fiește care: Cuminecă-se robul lui Dumnezeu” (în 1706, formula este: „*Impreună-se robul lui Dumnezeu [...] [subl. n.]*”); după aceasta, preotul „cel rânduit” dădea imediat anafură celor ce se împărtășiseră. E greu de crezut că în sate erau mai mulți preoți slujitori la o biserică, dar, de obicei, la catedrale și mănăstiri erau într-adevăr mai mulți preoți slujitori.

În *Liturghierul* din 1713 (ca și în cel din 1706), Sfântul Antim a renunțat la cele trei rugăciuni așezate în liturghie înainte de împărtășirea preotului; ele erau așezate acolo spre a fi citite de acesta, în cazul că nu ar fi reușit să-și citească pravila de împărtășire. Aceste trei rugăciuni se află în Movilă, 1639 și de aici au fost preluate în 1646, 1680 și 1702. Rânduiala grecească nu prevede aceste rugăciuni. Interesantă este iarăși o rămășiță de rânduială arhiească atunci când preotul binecuvântează poporul, după împărtășire, cu potirul și i se răspunde: „Întru mulți ani, Stăpâne!”. În 1691 nu există această urare, ci se află în slavonă și în greacă cu litere chirilice în Movilă, 1639 și în 1646, iar în 1680 și 1702 este redată în slavonă, de unde probabil a luat-o și Antim și a tradus-o în română.

Apoi, înainte de binecuvântarea mare de la finalul liturghiei, regăsim și la Antim rânduiala care se face și azi la Athos (prevăzută în Movilă, 1639, apoi în 1680

²⁶ În 1702, această învățătură se află în alt loc față de cum a așezat-o Antim.

și în 1702): preotul mergea în mijlocul bisericii și împărțea anafura, după care binecuvânta poporul, făcea otpustul, iar strana cânta *Polihroniu*.

Credem că urarea de mai sus („Întru mulți ani, Stăpâne!”) ca și cântarea *Polihroniului* erau o tradiție deja împărtășită la noi. *Polihroniul* se cânta după otpustul liturghiei (redat de Antim cu slavul „*Mnoga leata*”), pentru Domn și pentru Arhiepiscop. Acest *Polihroniu* se găsește în *Movilă*, 1639, iar după el au preluat toate edițiile liturghierelor de până la Antim.

Liturghia *Prejdesveștenii* prezintă unele particularități la Antim. Ea se deschide cu Învățătură pentru Dumnezeiasca Liturghie a *Prejdesveștenii*, regăsibilă atât în tradiția slavă, cât și în cea greacă, preluată de liturghierele slave și slavo-române. Partea de final a acestui text, referitoare la Vohodul mare, a fost deplasată de Antim (la fel ca 1680 și 1702) în chiar textul liturghiei, la momentul Vohodului mare, ceea ce 1691 nu a făcut (traducerea grecească a evitat multele explicații în text, preferând să le așeze la începutul liturghiei). Mai mult, Antim pune, în lămuririle de la începutul liturghiei, un semn grafic pentru ca momentul la care face referire să fie ușor de identificat în text.

În *Movilă*, 1639, tipicul este mult mai detaliat. Mai departe, Antim are o inițiativă care îl vădește pe tipograful și traducătorul de cărți din el, perfect cunoșcător al realității (greutatea cauzată în biserici de lipsa cărților, mai ales a celor românești): el a preluat din 1691 stihirile și le-a tradus în română, ele cântându-se la această liturghie după „*Doamne, strigat-am*”; stihirile sunt redate aici pentru cazul în care „*nu va fi Triod, și așa de nevoie să zici aceste stihiri ce am pus aici, citind și cîjenile*”. Ordinea celor șapte stihiri nu este ca în 1691, unde oricum sunt mai multe. Antim a așezat mai puține pentru că trimite și la *Minei*, din care mai trebuiau cântate câteva. Aceste stihiri nu se regăsesc în *Movilă*, 1639 și în niciun alt liturghier anterior lui Antim.

Adăugăm faptul că *Liturghia* grecească din 1691 nu are la ectenii cererea pentru Voievod, prezența ei în liturghiile de la noi fiind o adaptare la realitatea românească (sub influența celei slave).

Am observat până acum că Sfântul Antim s-a orientat în mod serios după *Liturghierul* din 1680 publicat de mitropolitul Teodosie, părintele său sufletesc. Acest lucru este vizibil și în faptul că nu a preluat în edițiile sale textul Învățăturii: *De proscomidia diaconilor*, inclus în *Movilă*, 1639, 1646 și 1702, dar nu și în 1680.

Liturghierul lui Antim și edițiile ulterioare

Autoritatea morală și profilul intelectual al mitropolitului martir Antim, precum și calitatea traducerilor realizate de el, imprimate sub directa sa îndrumare și inițiativă, i-au determinat pe ierarhii urmași de la Râmnic și București să reia imprimarea integrală a *Liturghierului* târgoviștean. Astfel, în 1728, *Liturghierul* apare la București, din inițiativa mitropolitului Daniil al Ungrovlahiei. Doar câteva mici podoabe tipografice fac să se distingă de ediția din 1713²⁷. Până și paginația

coresponde celei a *Liturghierului* antimian. Considerăm că s-a utilizat materialul tipografic antimian, întrucât se observă o oarecare uzură a plăcilor xilografice îndelung folosite. Enumerăm, în ordinea apariției, celelalte ediții care au preluat textul și grafica *Liturghierului* de la Târgoviște (cu diferențe aproape insesizabile): București – 1741 și 1746, Râmnic – 1747. Mai toate edițiile ulterioare au preluat textul *Liturghierului* tradus de Sfântul Antim, doar că în cuprinsul unora s-au adăugat unele rugăciuni, în special *Rânduiala Preceștaniei*, *Sinaxarul* și *Cerurile* speciale pentru Sfânta Proscomidiie, toate așezate la sfârșitul volumului. Amintim edițiile Iași – 1759, 1794, Buzău – 1769, Blaj – 1775, București – 1780, Râmnic – 1787, Sibiu – 1798. În secolele următoare (mai ales în secolul XX), textul antimian a constituit baza unor prelucrări și îmbunătățiri ale traducerii liturghiilor. Cert este că în *Liturghierul* din 2012 textul lui Antim se regăsește în proporții foarte mari, fiind până astăzi utilizat la slujbă în biserici.

Numeroasele exemplare păstrate până în zilele noastre în întregul spațiu românesc constituie cea mai bună dovadă a receptării favorabile a *Liturghierului* de la Târgoviște, ca și a prototipului său aflat în *Evhologhionul* de la Râmnic (1706). Deși se află printre cărțile foarte des utilizate în biserică, materialul de calitate din care s-a confectionat întregul tiraj din 1713 și grija preoților față de această prețioasă tipăritură în limba lor maternă au condus la conservarea, până în zilele noastre, a câtorva zeci de exemplare²⁸.

Eforturile curajoase ale mitropolitului Antim s-au propagat pe mai multe paliere ale culturii și spiritualității române și au culminat cu: - biruința introducerii limbii române în slujbe (ceea ce făcea mesajul evanghelic accesibil tuturor oamenilor); - crearea limbii liturgice/literare românești, prin stabilirea unor sensuri ale cuvintelor, introducerea de cuvinte noi – ceea ce confirmă valabilitatea inițiativei sale este tocmai faptul că, până astăzi, textul liturghiei publicat de Antim este utilizat în biserici, duminică de duminică și sărbătoare de sărbătoare.

Subliniem că, dincolo de meritele indisputabile ale ediției românești a liturghiei lui Dosoftei, deschizătorul de drum pentru introducerea limbii române în cult și poetul creator de frumoasă limbă românească, constatăm că edițiile de la Iași din 1679 și 1681 nu au fost preluate de alții traducători, din cauză că limba lui

²⁷ Atragem atenția asupra faptului că un *Liturghier* din 1728, fără foaie de titlu, poate fi luat drept unul din 1713, dacă nu este studiat cu atenție. Este cazul dubletului 4 de la Biblioteca Academiei Române (BAR). Așadar, BAR are patru exemplare din 1713, nu cinci. Am întâlnit situația aceasta în mai multe depozite cercetate.

²⁸ Dr. Gabriela Nijulescu semnală în 2009 (*Cartea tipărită la Târgoviște și Renașterea românească*, Târgoviște, p. 60-62) existența a 50 de exemplare, dintre care cele mai multe (8 exemplare) la Arhiepiscopia Alba-Iuliei, iar restul în biblioteci eparhiale și județene, în parohii etc. Majoritatea se află în Transilvania și Banat. În Valahia avem două exemplare la Biblioteca Națională a României (unul dintre ele a circulat în Ardeal), două la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie din Prahova, patru exemplare la Biblioteca Academiei Române și încă patru la Biblioteca Sfântului Sinod, toate provenind din Ardeal. Trebuie însă cercetate și depozitele din Oltenia, Argeș, Dobrogea, ca și cele din Moldova!

Dosoftei prezintă un pronunțat caracter dialectal moldovenesc²⁹. Așadar, primul act de curaj fiind deja înfăptuit, meritul Sfântului Antim este acela de a fi dus pe calea desăvârșirii demersul plin de speranță al ierarhului moldovean.

Ornamentica Liturghierului de la Târgoviște din 1713

Liturghierul din 1713 se remarcă printr-o bogată și elegantă ornamentală executată cu rafinament, probabil de Sfântul Antim însuși și de meșterii gravori Dimitrios și Ioanichie Bakov, care au activat și în atelierele tipografice de la Snagov. Litera este executată cu finețe, fiind ușor de recunoscut. În volum există patru gravuri *pleine page*: *Deisis* (intercalată între paginile 45–46, semnată *Ursul*), *Sfântul Ioan Gură de Aur* (p. 65, nesemnată), *Sfântul Vasile cel Mare* (p. 119, semnată *Dimitrios*, 1698) și *Sfântul Grigorie (Dialogul)* (semnată *Ioanikii*, p. 178). Probabil că tot unul dintre semnatari a realizat și gravura cu *Sfântul Ioan Gură de Aur*, dacă nu cumva autorul e chiar Sfântul Antim însuși. O gravură mai mare este imaginea așezării potirului și discului la proscomidiar, precum și corecta rânduire a miridelor pe disc (p. 55). La pagina 105 se găsește indicația pentru felul așezării Sfântului Agnet frânt pe disc, după sfântire, informație încadrată de un dublu chenar format din module mici stilizate. În *Liturghia* din 1706, în locul imaginii *Deisis* se găsește scena *Răstignirii Domnului* (semnată *Ioanikii* și datată 1706), încadrată de 16 casețe care conțin simbolurile sfintilor evangeliști și motive legate de Răstignire (instrumentele torturii). Imaginea Răstignirii ne trimite la gravura antimisului mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei, realizat, după cum se vede, tot de Ioanikii sau, cel puțin, avându-l ca model de inspirație pe acesta. Antimisul a fost preluat și de Sfântul Antim, apoi de un lung sir de ierarhi din Valahia.

Gravurile *pleine page* au fost publicate pentru prima dată în *Liturghierul greco-arab* imprimat în 1701 la Snagov. Chipul sfintilor „autori” de liturghie împreună cu *Deisis*-ul semnat *Ursul* vor apărea și în *Liturghierul* de la Buzău din 1702. Mai multe podoabe tipografice care încheie un text (ele făcând recognoscibilă orice tipăritură antimiană), reluate în mai toate tipăriturile antimiene, apar în suită încă din *Antologhionul* din 1697 și se adună laolaltă în frumosul *Acatist* imprimat în 1698. În această din urmă tipăritură apar pentru prima oară gravuri cu *Bunavestire*, *Deisis* (altul decât cel care semnează *Ursul*), din care unele vor fi reluate în *Chiriacdromionul* de la Bălgard (1699) și apoi, la Târgoviște, în micul *Ceaslov slavo-român* (1714). Faptul că multe dintre aceste ornamente tipografice nu sunt întâlnite nici în *Capitole indemnătoare* (1691), nici în *Evanghelia* din 1693 și nici în alte cărți de la București, ci apar pentru întâia dată în tipăriturile din tezaururile de la Snagov, indică realizarea lor acolo. Una dintre sursele de inspirație pentru grafica tipăriturilor antimiene o constituie cărțile grecești imprimate la Venetia de Nicolae Glykis, cărți folosite de Sfântul Antim și pentru traducerea unor texte în română.

²⁹ Dosoftei. *Dumneziasca liturghie*, 1679 – ediție critică de N.A. Ursu, Iași, 1980, p. XLIX.

Plăcile xilografice vor fi mutate de la Snagov la Alba Iulia și Buzău, apoi la Râmnic și Târgoviște, fiind aduse, ulterior, la București.

Cu inevitabile diferențe, *Liturghierul* din 1713 este împodobit, la fel ca varianta sa din 1706 apărută la Râmnic, laolaltă cu *Molitvenicul*. Astfel, foaia de titlu a *Liturghierului* din 1713 are textul încadrat într-un chenar dublu, format din module cu elemente vegetale stilizate, deasupra titlului aflându-se un frontispiciu vegetal cu floare de nufăr în centru.

Stema cu versurile dedicatorii se găsește la locul obișnuit, pe verso-ul foii de titlu. Ea este alcătuită dintr-un scut oval în care este plasată, ca mobilă principală pasarea heraldică cruciară, în poziție de acvilă. Aceasta are capul conturnat *in dextra* și zborul *in jos*, fiind flancată în dextra de soare și *in senestra* de luna în cră nou. În temelie se află un arbore. Scutul, timbrat de o coroană domnească flancată de simbolurile puterii voievodale, spada *in dextra* și buzduganul *in senestra*, este încadrat de un bogat chenar ornamental, cu elemente vegetale, având ca tenanț doi paji afrontați suflând în trâmbițe.

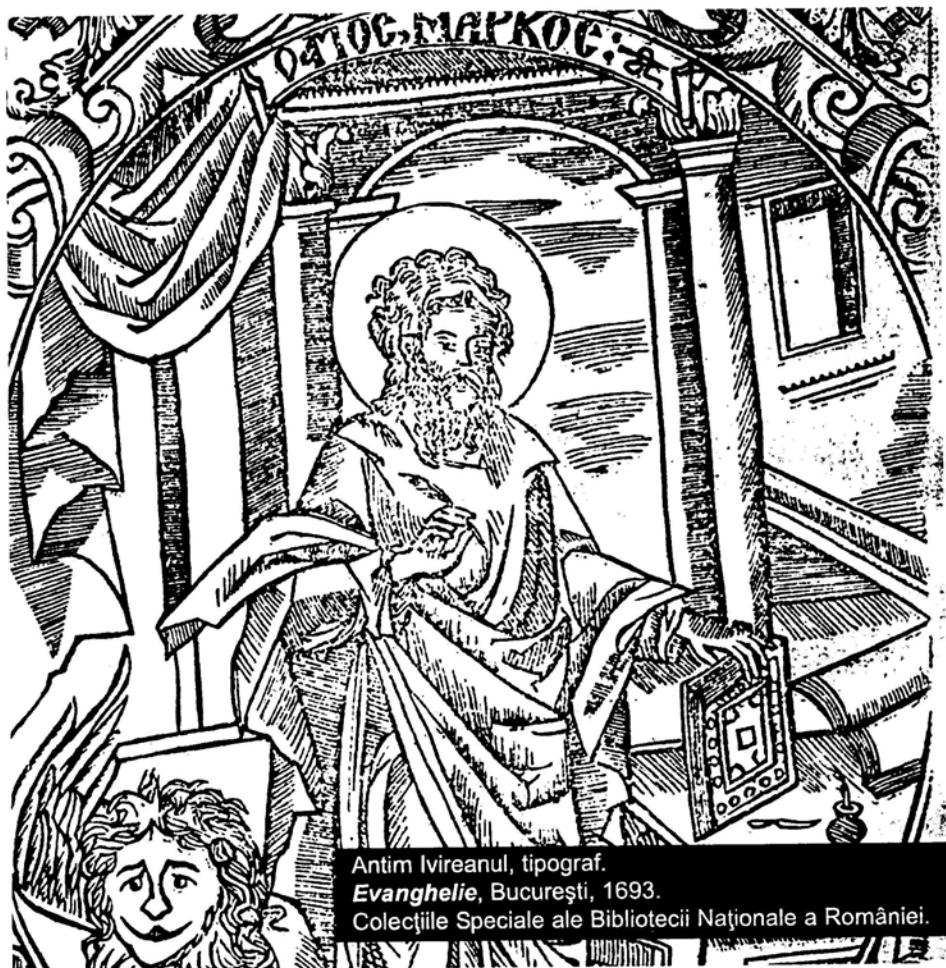
În fructul care ieșe din lujerul așezat jos, în partea inferioară dreaptă a chenarului, par să se observă două litere mici: *IK*, probabil *Ioanikie*³⁰. Această stemă apare pentru prima oară, cu unele mici diferențe, în *Liturghierul* de la București (1680). Ea a fost reluată în mai multe tipărituri: *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău, 1691, *Psaltirea*, București, 1694, *Acatist*, Snagov, 1698, *Evhologhion*, Buzău, 1699, *Evhologhion*, Râmnic, 1706, *Evhologhion*, Târgoviște, 1713.

Titlurile mai importante din *Liturghier* sunt precedate de frontispicii. Astfel, la pagina 12 avem un frumos chenar cu Mântuitorul Iisus Hristos ținând Evanghelia în mâna stângă și binecuvântând cu dreapta, bust aflat într-un medalion dispus central, de sub care ies doi lujeri având în capete câte o floare-soarelui. La pagina 46, frontispiciul are în partea superioară o friza cu floare de nufăr în centru, iar în chenar trei medaloane cu Maica Domnului, Mântuitorul Hristos binecuvântând cu două mâini și Sfântul Ioan Botezătorul. La paginile 66, 120, 179, la începutul fiecărei liturghii, se află un chenar cu trei medaloane ce conțin chipurile celor trei „autori” de liturghie, sfintii Vasile, Ioan și Grigorie. Uneori, începutul paginii este marcat cu o linie simplă stilizată (p. 205). Textul se încheie cu mai multe tipuri de ornamente: cruce neagră stilizată, încadrată de alte șase cruci roșii mai mici (p. 11), ornamente formate din lujeri stilizați (p. 45, 104), podoabe geometrice (p. 54, 117, 210), cap de inger cu lujeri (verso-ul foii de cuprins). Textele unor rugăciuni sunt demarcate prin linii compuse din mici module vegetale stilizate (p. 170, 174, 199, 203, 206, 207, 208). Inițialele sunt cel mai adesea roșii, dar și negre, la începutul unui capitol mare fiind așezate letrine încadrate de lujeri, iar frazele din interiorul textului încep cu litere mai mari, dar neîmpodobite.

³⁰ Faptul că acest gravură semnează la început cu numele de Ivan Bakov (*Cheia înțeleșului*, București, 1678), iar mai apoi cu *Ioanikii* Bakov ne duce cu gândul că el a intrat în cinul monahal. Numele de Ioanichie apare încă din 1680, dacă vom considera stema ca fiind semnată.

Concluzii

În studiu de față am arătat că *Liturghierul* de la Târgoviște din 1713 reprezintă o variantă îmbunătățită a celui din 1706, tipărit la Râmnic. Am întreprins o analiză comparativă a textului antimian cu cel grecesc, al ediției lui Glykis (Venetia, 1691), dar și cu textele slavone din *Slujebnicul* lui Petru Movilă (Kiev, 1639), Dealu (1646) și cu cel din edițiile slavo-române (București, 1680 și Buzău, 1702). Am căutat să înțelegem cât de fidel a urmat Sfântul Antim textul grecesc care reprezintă tradiția bizantină, cât a fost influențat de edițiile slavone și slavo-române (care izvorăsc tot din tradiția bizantină, dar cu anumite nuanțe slave) și cât din structura și textul *Liturghierului* reprezintă inițiativa sa. Evident, atunci când

spunem inițiativă, ne referim nu la textul rugăciunilor, aceleași peste tot, ci la modu de organizare a slujbei (tipicul), amplificat și precizat acolo unde Sfântul Antim e crezut de cuvîntă, conform nevoilor observate de el în realitatea românească.

Am analizat atât tipicul și rugăciunile, cât și limbajul textului, fără a face ape la formulări și analize filologico-lingvistice propriu-zise (pe care le lăsăm pe seama specialiștilor). Pentru a demonstra reușita Sfântului Antim în fixarea rânduielii și limbajului sfintei liturghii în limba română și actualitatea efortului său, am alăturat pasaje din liturghierele lui Dosoftei, Antim și din ediția din 2012 (mult îmbunătățită față de cea din 2008, adică apropiată mai mult de tradiția bizantină athonită, cum e și fost în vechime).

În plus, rostul studiului de față a fost acela de a analiza o tipăritură esențială vieții liturgice românești, care până acum nu s-a bucurat de o analiză și de c descriere istorico-liturgică, descriere de care alte cărți, mai puțin semnificative, au beneficiat din plin.

Anexă

Pentru a reflecta gradul de evoluție a limbii (a traducerii textelor în română), de la Dosoftei și Antim până azi, vom reda în paralel unele texte din edițiile românești ale *Liturghierului*: Dosoftei, 1679, edițiile Antim – 1706 și 1713 și ultima ediție românească, apărută în 2012:

Rugăciune la îmbrăcarea stiharului

1679: „Bucura-să-va sufletul mieu de D[o]jmnl că mă-mbrăcă cu veșmânt de spăsenie, și cu îmbrăcământ de veselie mă-nvăscu, ca mirelui mi-au pusu-mi mitră și ca miresei mă-mpodobi podoabă” (Isaia, LXI, 10).I

1706: „Bucura-să-va sufletul mieu întru D[o]jmnl că m-au îmbrăcat în veșmântul mânjurii, și cu haina veseliei m-au îmbrăcat. Ca unui mire mi-au pus mie cunună: și ca pre o mireasă m-au înfrumusețat cu frumusețe”.

1713: „Bucura-să-va sufletul mieu întru D[o]jmnl că m-au îmbrăcat în veșmântul mânjurii, și cu haina veseliei m-au îmbrăcat. Ca unui mire mi-au pus mie cunună: și ca pre o mireasă m-a împodobit cu podoabă”.

2012: „Bucura-se-va sufletul meu întru Domnul că m-a îmbrăcat în veșmântul mânjurii, și cu haina veseliei m-a împodobit. Ca unui mire mi-a pus cunună: și ca pe o mireasă m-a împodobit cu podoabă”.

Rugăciunea tămâiei

1679: „Tămâie Î-aducem Hristoase Dumnezău, în miros de bună mireasmă sufletească, carea priimindu-o supracerescul Tău jărtăvnic, împotrivă trimite-ne dumnezăiescul har și darul Preasântului Tău Duh”.

1706: „Tămâie Î[i] aducem Hristoase Dumnezeule, întru miros de bună mireasmă sufletească pre carea primindu-o întru preacerescul Tău jărtăvnic, ne trimite noao darul Preafântului Tău Duh”.

1713: „Tămâie îți aducem Hristoase Dumnezeule, întru miros de bună mireasmă duhovnicească pre carea primindu-o întru cel mai presus de ceriuri al Tău jărtăvnic, trimite-ne noao darul Preasfântului Tău Duh”.

2012: „Tămâie îți aducem Tie Hristoase Dumnezeule, întru miros de bună mireasmă duhovnicească pe care primind-o întru jertfelnicul Tău cel mai presus de ceruri, trimite-ne nouă harul Preasfântului Tău Duh”.

Binecuvântarea mare

1679: „Blagoslovită-i împărăția Tatălui și a Fiului și a Sfântului Duh, acmu și pururi și-n vecii de veci”.

1706: „Blagoslovită e împărăția a Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh acum și pururea și în vecii vecilor.

1713: „Blagoslovită e împărăția Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh acum și pururea și în vecii vecilor”.

2012: „Binecuvântată este împărăția Tatălui, și a Fiului, și a Sfântului Duh acum și pururea și în vecii vecilor”.

Tatăl nostru

1679: „Tatăl nostru, carele ești în ceriuri, sfințească-se numele Tău, să vie împărăția Ta, să fie voia Ta, cumu-i în ceri așe și pre pământ. Pâinea noastră cea de sățâu dă-ne astăz și ne iartă datorile noastre, cum și noi iertăm datorilor noștri. Si nu ne băga la iscușenie, ce ne izbăvește de vicleanul. Că a Ta este împărăția și puterea și slava, a Tatălui și-a Fiului și-a Sfântului Duh, acmu și pururea și-vecii de veci”.

1706: „Tatăl nostru, carele ești în ceriuri, sfințească-se numele Tău. Vie împărăția Ta, Fie voia Ta, precum în ceriu și pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăz și ne iartă noao greșalele noastre, precum și noi iertăm greșitilor noștri. Si nu ne duce pre noi întru ispătă, ci ne izbăvește de cel rău. Că a Ta este împărăția și puterea și mărire, a Tatălui și-a Fiului și-a Sfântului Duh, acum și pururea și în vecii vecilor”.

1713: „Tatăl nostru, carele ești în ceriuri, sfințească-se numele Tău. Vie împărăția Ta, Fie voia Ta, precum în ceriu și pre pământ. Pâinea noastră cea de pururea dă-ne-o noao astăz și ne iartă greșalele noastre, precum și noi iertăm greșitilor noștri. Si nu ne duce pre noi întru ispătă, ci ne izbăvește de cel rău. Că a Ta este împărăția și puterea și slava, a Tatălui și-a Fiului și-a Sfântului Duh, acum și pururea și în vecii vecilor”.

2012: „Tatăl nostru, Care ești în ceruri, sfințească-se numele Tău, vie împărăția Ta, facă-se voia Ta, precum în cer, așa și pe pământ. Pâinea noastră cea spre ființă dă-ne-o nouă astăzi. Si ne iartă nouă greșelile noastre, precum și noi iertăm greșitilor noștri, și nu ne duce pe noi în ispătă, ci ne izbăvește de cel viclean. Că a Ta este împărăția și puterea și slava, a Tatălui și-a Fiului și-a Sfântului Duh, acum și pururea și în vecii vecilor”.

RESTITUTIO

Alexandru Odobescu

**Despre unele manuscrise și cărți tipărite,
aflate în Monastirea Bistrița**

